

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
ט	מבוא
התפילה בתקופת המקרא	
3	הספרות המזמורית
9	הספרות השומרית וספר תהלים – מבוא למחקר השואתי (בשיתוף עם ש"נ קרמר)
51	תהילה לשמש
	הטקסט הפאגאני (ארמית בכתב דמוטי) של תהלים כ 2-8: לגלגוליה של
61	יצירה מזמורית בישראל ובמזרח התיכון הקדום
76	הטקסט הארמי (בכתב דמוטי) ממצרים על מוסר ופולחן ויחסו למקרא
87	הוראות למבקרי המקדש במקרא ובמצרים הקדומה
התפילה בתקופה הבת־מקראית	
	הציפייה למלכות אלוהים במקרא והשתקפותה בליטורגיה היהודית: למהותו
101	של רעיון יום ה'
125	מקורה המקראי של תפילת העמידה בשבת ומועד
142	תפילת מנחה – משמעה והתפתחותה
התפילה בקומראן	
151	הליטורגיה בקומראן
167	עקבות של קדושת יוצר ופסוקי דזמרה במגילות קומראן ובספר בן סירא
	הבקשות לדעת, תשובה וסליחה בתפילת שמונה־עשרה: אופיין של
179	הבקשות, מקבילותיהן בקומראן ושורשיהן במקרא
	נספח
194	רוברט ברודי, ברכות השחר בקומראן?
196	משה ויינפלד, לשאלת ברכות השחר במגילות קומראן
	וכל הנדבים לאמתו יביאו כול דעתם כוחם והונם ביחד אל' (מגילת סרך
198	היחד, דף 1, שורה 12)
203	ברכות השחר במגילות קומראן ובתפילה היהודית המקובלת
214	ברכת המזון בקומראן
224	הליטניה 'אלהינו בשמים' ועקבותיה במגילות קומראן
228	'נקדש את שמך בעולם'

236	רשימת המקומות שהמאמרים נתפרסמו בהם לראשונה
237	מפתח המקורות
254	מפתח התפילות, הברכות והפיוטים
257	מפתח העניינים
266	מפתח השמות

פתח דבר

ספר זה מקבץ את מאמריו בנושא הליטורגייה היהודית הקדומה ובוחר את התפתחות התפילה היהודית מראשיתה. מאמרים אלה פורסמו באכסניות שונות, ויש בכינוס משום סינתזה מחקרית מקיפה של הנושא. המאמרים בוחנים את המסורת הליטורגית היהודית כפי שנתפתחה בתקופות שונות ובבתי יוצר מגוונים ועומדים על הזיקה ההדדית בין הטקסטים ועל השפעתם על המסורת הנוהגת כיום. נידונים בהם עניינים כגון גלגוליהם של מוטיבים ורעיונות, ז'נרים ספרותיים, קווי דמיון ושוני בין מסורות ומגבשים ספרותיים (ספרות המזרח הקדום, המקרא, ספרות בית שני, מגילות מדבר יהודה, ספרות חז"ל), דגמי ניסוח ומוצאם החברתי-תרבותי.

הקובץ נחלק לשלוש חטיבות: חטיבה העוסקת בשורשי התפילה בתקופת המקרא, חטיבה העוסקת בתפילה הבתר-מקראית וחטיבה שעניינה התפילה בקומראן.

נקודת המוצא של חטיבת המאמרים הראשונה היא הספרות המזמורית שבמקרא. ספרות זו נבחנת מחד גיסא מצד שורשיה במסורת המזמורית העשירה של ספרות המזרח הקדום, וביניהן הספרות השומרית, הארמית והמצרית, ומאידך גיסא מצד השפעתה על המסורת הליטורגית היהודית המאוחרת יותר.

החטיבה השנייה מוקדשת לתפילה כפי שנתגבשה אצל חז"ל, ובכללה מאמר העוסק בציפייה למלכות שמים וברעיון "יום ה'" והשתקפותו בליטורגייה היהודית; מאמר העוסק בשורשיה המקראיים של תפילת העמידה ובאופן התגבשותה בימי הבית השני; ומאמר נוסף שעניינו התפתחותה של תפילת המנחה.

המאמרים בחטיבה השלישית מתמקדים בעיקר בספרות הליטורגית המגוונת שנשתמרה למקוטעין במגילות מדבר יהודה, ואף כאן הדיון מתייחס לשורשים המקראיים של טקסטים אלה וכן למקבילותיהם בספרות חז"ל. בניגוד לתפיסה המקובלת, המדגישה את המיוחד והשונה בספרות קומראן, עומדים המאמרים בחטיבה זו דווקא על המשותף והמאחד בין קטעי הליטורגייה מקומראן ובין הליטורגייה של ימי הבית השני. בין המאמרים המופיעים בחטיבה זו מאמר העוסק בעקבות קדושת יוצר ופסוקי דומרה בקומראן, אחר הדן בבקשות לדעת, תשובה וסליחה בתפילת שמונה עשרה ומקבילותיהן בקומראן, ומאמרים אחרים עוסקים בקשר בין ברכות השחר בתפילה וברכות השחר בקומראן, בברכת המזון בקומראן ועוד.

ברצוני להודות למערכות כתבי העת ולהוצאות הספרים שהתירו באדיבותם לפרסם את המאמרים מחדש. חב אני תודה מיוחדת לבתי מילכה רובין על הטיפול המסור במבוא לספר זה. כמו כן עליי להודות לנועם מזרחי על הסריקה הקפדנית של החומר ועל השקידה על הדייק המדעי ומראי המקום. תודה מיוחדת שלוחה לרן בנוב'ץ, מנהל הוצאת מאגנס, ולכל אלה שסייעו בידו. כולם יעמדו על הברכה.

משה ויינפלד

האוניברסיטה העברית בירושלים, אדר תשס"ד

מבוא

התפילות במקרא: היצירה המזמורית

הנושאים העיקריים של התפילה הישראלית משוקעים במזמורי תהלים, ולפיכך חוקרים ראו בהם בעבר את השתקפותה של תפילת הקבע כפי שהתפתחה בימי הבית השני.¹ אולם השקפה זו נתערערה לאחר שנתגלה כי הספרות המזמורית על סוגיה השונים הייתה קיימת במזרח הקדום אלפי שנים לפסה"נ, ולא דווקא אצל עם זה או אחר או בתקופה זו או אחרת. בקובץ שלפנינו מכוונסים המחקרים שפרסמתי בתחום היצירה המזמורית והתפילה. בחטיבת המאמרים הראשונה (ובמקצת גם בשנייה) קובצו מחקרים המשקפים את הקשר ההדוק של מזמורי תהלים לספרות הנבואית ולספרות המזמורית העתיקה במזרח הקדום, ובכלל זה התרבויות השונות במסופוטמיה ובמצרים.

המאמר הראשון מתחקה אחר סוגי היצירה המזמורית ולמעשה אחר 'בית היוצר' (Sitz im Leben) של המזמור, אם לנקוט את המונח שטבע הרמן גונקל.² לפי ההנחה הבסיסית של גישתו, המזמורים אינם יצירות ספרותיות שחוברו ליד שולחן הכתיבה, אלא הם מעוגנים במציאות. יחיד או ציבור שנושע מצרתו משמיע תפילת הודיה, ואילו יחיד או ציבור שבאה עליו פורענות משמיע בקשה לפורקן. ציבור המאמינים משמיע המנון שהוא מהלל ומשבח בו את אלוהיו. אנו נוטים לקבל הנחה זאת, ועם זאת יש לציין שבהגדרת הסוג הספרותי של המזמור איננו קובעים כי המזמור כולו שייך לסוג זה או אחר. עיקרו של המזמור נעוץ בסוג, אך מסגרתו כמות שהיא לפנינו היא מעשה ספרותי העשוי לשקף חוג ספרותי-תאולוגי מאוחר ושונה מזה שגרם להתהוות המזמור.

המאמר השני דן בראשית הופעתה של היצירה המזמורית, דהיינו במזמורים השומרניים שתחילתם באלף השלישי לפסה"נ.³ המזמורים השומרניים כבר מכילים בתוכם את סוגי המזמורים שאנו מוצאים בספר תהלים: המנונים (=תהילות), מזמורי מקדש, מזמורי מלך, תלונות היחיד, תלונות הציבור, הודיות היחיד והודיות הציבור. יתרה מזאת, אנו מוצאים לא רק זהות בסוגים כי אם גם זהות במוטיבים שבסוג. כך מצאנו בהמנונים השומרניים את שבח הפמליה של מעלה לצד השבח של הפמליה של מטה, וכן את שירת היקום, כולם מוטיבים המופיעים גם במזמורים שבספר תהלים. כיוצא בזה אנו מוצאים במזמורי המקדש השומרניים מוטיבים זהים למזמורי המקדש הישראליים שבתהלים, כגון המקדש כמקום הנישא והרם ביותר בתבל (מח 3; סח 17; עח 69); עיר המקדש שאליה מביאים מנחות מכל העולם (סח 29

1 ראה הסקירות אצל י' קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ד, ירושלים ותל אביב תש"ך, עמ' 660.
2 H. Gunkel, *Einleitung in die Psalmen*. Göttingen 1933
3 W. W. Hallo, 'Individual Prayer in Sumerian: The Continuity of Tradition', *Journal of the American Oriental Society* 53 (1968), pp. 71-84

מבוא

ואילך); עיר המקדש כעיר האמת, הצדק והיושר (צו 9; צט 2 ואילך; קא 6 ואילך); מקדש הבריה כמקום היפה ביותר (מח 13; פו 2-3); המקדש שוכן במוצא נהר שמימיו משמחים את משכני עליון (פו 4-5).

כמו כן אנו מוצאים מוטיבים זהים במזמורי המלך השומריים והמקראיים. הן ביצירה השומרית הן ביצירה הישראלית האל מעניק למלך סמלי מלכות: כסא מלכות (מה 7; פט 30, 37, 45); מטָה או שבט מלכות (ב 9; מה 7; ק 2); עטרה או נזר (כא 4; פט 40). נוסף על כך בשומר ובישראל המלך הוא 'בנו' של האל (ב 7; פ 18; פט 27-28), והוא עתיד אפוא לרשת את ארצו ונחלתו של האל, שהיא ללא גבול: 'מים ועד נהר', 'מים עד ים' (פ 12; פט 26; השווה ב 8). מאלפות ביותר תכונותיו המיוחדות של המלך המשותפות למזמורים השומריים והישראליים: יופיו והדרו של המלך (מה 3); הכנעת האויב (ב 9; קי 2, 18, 39, 48); האל העומד לימינו של המלך הלוחם (קי 5; קמד 1-2); שמו הגדול של המלך (מה 18; עב 17); הבאת מנחות ועריכת תפילות למלך (עב 9-10).

מוטיבים אלה חדרו גם לספרות הנבואה הישראלית, אבל עברו בה מטמורפוזה: העיר והמקדש שבישראל לא ישמשו מרכז עולמי פוליטי בלבד כמו אצל עמי הסביבה, כי אם גם מרכז רוחני הנכרים ינהרו לעיר המקדש הישראלית כדי ללמוד מדרכי ה' וללכת באורחותיו (יש' ב 2-4), ובכך יונחו את עבודת האלילים (יר' טז 19) ויודו בבלעדיות אלוהי ישראל (יש' מה 14-23).

המאמר השלישי עוסק בהמנון הדתי, שהוא סוג חשוב ביותר בספרות המזמורית, ובו משבחים ומפארים את האל הבורא המעניק מטובו ליצוריו. המנונים מסוג זה היו במצרים, במסופוטמיה וגם בישראל. היצירות הבולטות בסוג ספרותי זה הן מזמור קד בספר תהלים,⁴ ההמנון המצרי לאל השמש אַתֶּן⁵ וההמנון המסופוטמי לאל שֶׁמֶשׁ.⁶ תהלים קד פותח בגדולתו הקוסמית של האל (פסוקים 1-4: האור והמלאכים מסביב לאל), עובר לפלאי הבריאה (פסוקים 5-19: יצירת המעיינות, הנחלים, בעלי החיים והמאורות), לחיות, לאדם ולמחיייתם הכפופה למחזור הזריחה והשקיעה (פסוקים 20-23), ולבסוף הוא מזכיר את הים הגדול, האניות והלווייתן הנלווה אליהן (פסוקים 25-26). ההמנון המצרי לאַתֶּן פותח בזריחת השמש ושקיעתה, עובר לחיה ולאדם הכפופים במהותם למחזור הזריחה והשקיעה, וכמו בתהלים קד מרחיב לומר על הים, האניות והדגים. ההמנון המסופוטמי לאל שֶׁמֶשׁ, הארוך ביותר בין ההמנונים, כולל את המוטיבים של הוד האל ובני האלים העומדים לפניו, פלאי הבריאה (הבקעת המעיינות והורדת הגשמים), השגחה על יצוריו ועזרה לשרויים במצוקה (השווה תה' קו 4-32). ההבדל העיקרי בין ההמנונים הגדולים האלה הוא שההמנון הישראלי וההמנון המסופוטמי כוללים את הפלאים הקשורים בבריאה וביצירת מקורות המים (מעיינות ונחלים), ואילו בהמנון המצרי יסוד זה נעדר.

4 לדין במזמור זה ראה מ' וייס, המקרא כדמותו², ירושלים תשכ"ז, עמ' 56; י' הופמן, 'תהלים קד: עיון ספרותי', M. Fishbane, E. Tov, and W. W. Fields (eds.), *Sha'arei Talmon: Studies in the Bible, Qumran, and the Ancient Near East Presented to Shemaryahu Talmon*, Winona Lake, Ind. 1992, pp. 13-24

5 M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, II, Berkeley 1976, pp. 96-100

6 ראה המאמר השלישי בקובץ זה.

מבוא

המנון קצר אך מאלף מצאנו במזמור ח. ההמנון פותח בשבח הקוסמי של האל: 'ה' אדנינו, מה אדיר שמך בכל הארץ אשר תנה הודך על השמים' (השווה 'ה' אלהי גדלת מאד, הוד והדר לבשת', תה' קד 1), ועובר לדבר על המאורות שיצר האל ברקיע ('ירח וכוכבים אשר כוננתה', פסוק 4) ועל הפלא של האדם המושל בבריאה ביבשה, בים ובאוויר (פסוקים 6-9). הוא מסיים בחתימה מעין הפתיחה: 'ה' אדנינו מה אדיר שמך בכל הארץ' (פסוק 10). כאן מתגלה דמיון רב למזמור קד: 'זה הים גדול ורחב ידיים [...] שם אניות יהלכון, לויתן זה יצרת לשחק בו' (פסוקים 25-26) וכן להמנון לאל המצרי אַתֵּן: 'אניות מהלכות צפונה ודרומה [...] דגי הנהר מפוזים לפניך, קרניך [זורחות] בתוך הים'. מוטיב זה מצוי גם בהמנון לאל הבבלי שִׁמְשׁ 'שִׁמְשׁ, אורך הבהיר יורד עד תהום, מפלצות הים יסתכלו באורך', אלא שכאן נעדרים האניות ומלוויהן.

במאמר הרביעי נידון טיפוס המזמור הנפוץ ביותר בעולם העתיק, הלא הוא מזמור ההודיה. מזמור זה בא בעקבות נדר שנדר איש בעת צרה, וכשנושע מצרתו הוא משלם את נדרו ומפרסם את הנס שקרה לו. הוא מנציח את הישועה בהקמת מצבה, שעליה הוא רושם את סיפור ההצלה שיהא חרות לדורות. בעניין זה מצינו מזמור מצרי המקביל למזמור ישראלי:⁷

המזמור המצרי	מזמור ל
אודה לשמו [...]	ארוממך ה' כי דליתני (פסוק 2).
ספרו תהילתו לדורות	זמרו לה' חסידיו (פסוק 5).
אקראך בצרה	אליך ה' אקרא ואל אדני אתחנן (פסוק 9).
אמוֹן־רע, אדון תבי, שהציל אותי מן בור (השואל)	העלית מן שאול נפשי חייתני מירדי בור (פסוק 4).
אדון תבי אינו קוצף כל היום אפו עובר ברגע, נשמת אפו שבה אלינו בחסד.	כי רגע באפו חיים ברצונו (פסוק 6).

המאמר דן בשורשיו של מזמור כ, שהוא קריאה לעזרה של היחיד, הוא המלך. מזמור זה דומה מצד תוכנו למזמור ארמי שנשתמר בכתב מצרי דמוטי, אך שונה ממנו באופיו הדתי-לאומי:

המזמור הארמי	מזמור כ
יענני חור במצור	יענך ה' בעת צרה (פסוק 2).
ישלח צירך ממקדש	ישלח עזרך מקדש
ומצפון חור יסעדיני	ומציון יסעדך (פסוק 3).
ייתן לנו חור כלבכנו	יתן לך כלבכך
כל עצתנו חור ימלא	וכל עצתך ימלא (פסוק 5).
ימלא חור לא יחסר [...]	ימלא ה' כל משאלותיך (פסוק 6).
כל משאל לב.	

7 ליכטהיים (לעיל הערה 5), עמ' 104-107.

מבוא

אלה ברכב ואלה בסוסים (פסוק 8).
אלה בקשת ואלה בחנית.
מר אלוהינו חור [...] עמנו.
יעננו מחר אל־בית־אל
מר בעל־שמש יברך (אותנו),
לחסידך ברכתך.

נראה כי מקורו של המזמור פגני, והוא התגלגל למצרים דרך קהילה שמית־מערבית שהתיישבה שם (כמסתבר משמות האלים: מר, אל־בית־אל, בעל־שמש). המזמור הפגני עבר בישראל תהליך של עיבוד דתי־לאומי. במקום האלוהיות שמקורן צפוני (פניקיה וסוריה) בא האל הישראלי מציון, ומודגש המונח 'שם האל' – 'שם אלהי יעקב' (פסוק 2), 'ובשם אלהינו נדגל' (פסוק 6), 'בשם ה' אלהינו נזכיר' (פסוק 8) – המתקשר לרעיון שיכון השם, האופייני לימי חזקיהו ויאשיהו.⁸

המאמר החמישי עוסק במוטיב המוסר לעומת הפולחן, המופיע בספרות המזרח הקדום ובספרות הנבואית המזמורית. כידוע, הפולמוס נגד הקרבת הקרבנות והעמדתה מול דרישותיו המוסריות של האל הוא נושא נפוץ בספרות הנבואית המזמורית: האם יש ערך לקרבן שבעליו מפר את כללי המוסר הבסיסיים?⁹ בפפירוס המצרי המכונה אמהרסט 63 מצאנו בין היתר קטע בעל אופי מוסרי־הטפתי, הכולל את היסודות האלה: בקשה להדרכה אלוהית ('אלוהי מה אעשה?', 'מה אביא לעולה?'); הצהרה על חפות מפשע ('לא רע בכפי, לא שניים בפי'); גינוי מקריבי הקרבנות הצבועים, המזינים כביכול את האל, אך למעשה דואגים להזנת עצמם; הגיחוך בטענה שהאדם מאכיל את אלוהיו ('האם יסעדו לבו של האל ארש?'); קרבן אמתי יביא ברכה והצלחה.

הפולמוס נגד הקרבת הקרבנות מופיע כבר בספרות המצרית העתיקה, כגון בסיפור 'על המלח שאנייתו נטרפה', שבו אומר המלח לאלוהיו: 'אביא לך קטורת למקדש [...] אקריב לך פרות לעולות [...] אמלוק לך עופות'. בתגובה צוחק האל ואומר: 'אני השליט בפונט [...] המור שייך לי'.¹⁰ העדפת המוסר על שירות מוחשי של האל מצוי גם בספרות מסופוטמית עתיקה, כמו בנבואה מטעם האל אדד לזימרילים מלך מארי: 'איני דורש ממך מאומה [...] כאשר עשוק או עשוקה יצעקו אליך, קום ועשה דינם. זהו מה שאני דורש ממך ומה ששלחתי אליך עשה. שמע דברי והארץ ממוצא השמש עד מערבה [אתן לך]'.¹¹ כמעט בלשון זו פונה מיכה המורשתי לבני עמו: 'ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד' (ו 8). יש לציין כי בנבואה המסופוטמית אין מדובר בהנגדת המוסר לפולחן כפי שאנו מוצאים זאת בנבואת מיכה 'האקדמנו [...] בעגלים בני שנה? הירצה ה' באלפי אילים, ברבבות נחלי שמן?' (שם 6-7) או בפולמוס שבתהלים 'האוכל בשר אבירים ודם עתודים אשתה?' (נ 13), וכן בספרות המצרית שהבאנו זה עתה. הנביא המסופוטמי מצייין את הדרשה המוסרית רק כדבר ראשון במעלה ולא כניגוד לקרבנות דווקא. עם זאת, כיוון שהטקסט מקוטע, אין להוציא

8 ראה מי ויינפלד, מיהושע עד יאשיהו, ירושלים תשנ"ב, עמ' 144 ועוד.

9 יש' א 11-14; יר' ו 20; ז 21-22; הו' ו 6; עמ' ה 21-27; מ"ו 6-8; תה' ז 7-9; נא 18; סט 31-32.

10 ליכטהיים (לעיל הערה 5), I, 1973, עמ' 214.

11 ראו מה שכתבתי ב'יומן פרסומים', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום ה-1 (תשמ"א-תשמ"ב),

עמ' 233-234.

מבוא

מכלל אפשרות שהדרישה המוסרית מועלית כאן בניגוד לשירות האל שעליו מדובר בתחילת הקטע שם: 'הקדשת נחלה לאל אדד'¹²
 המאמר השישי עוסק בסוג אחר של הספרות המזמורית: מעין מדריך לשמירת המוסר בבית האלוהים. החוקרים כינו מזמורים מסוג זה 'מזמורי כניסה', משום שהם מתנים את הכניסה לתחום המקדש בשמירת מוסר ויושר (תה' כד 4-5; טו; יש' לג 14-16). מזמורים אלה כמעט חופפים את ההוראות לבאי מקדש במצרים. כך למשל אנו קוראים על משקוף של חצר המקדש המצרי באַדפו:¹³

היודע להבחין בין טוב לרע, הצדיק התמים [...] האוהב מאוד את משרתיך [...] שאינו לוקח שוחד ואינו חומד את רכוש המקדש.
 אינו לוקח מחלקו של הזולת [...] האישה העושה צדק בביתך יתקיים לעד.

תכונות דומות לאלו מצאנו בתה' טו ושם כד 4 ואילך: 'נקי כפיים ובר לבב אשר לא נשא לשוא נפשו ולא נשבע למרמה' (כד 4). הנאמר ביש' לג 15, 'הולך צדקות ודבר מישרים, מאס בכצע מעשקות, נער כפיו מתמך בשחד', מקביל להוראות המצריות:

הולך תמים, פועל צדק
 ודבר אמת בלבבו: לא רגל על לשונו
 לא עשה לרעהו רעה וחרפה לא נשא על קרובו
 כספו לא נתן בנשך ושוחד על נקי לא לקח.

בכל זאת קיים הבדל בין המקורות המצריים למקראיים. הרשימות המקראיות עניינן במוסר בלבד, ואילו הרשימות המצריות כוללות בדרך כלל לצד המוסר גם ענייני פולחן. כך אנו קוראים בכתובת מאַדפו גם הוראות בעניין טהרה לצד ההוראות בעניין המוסר: 'הו אתם הכוהנים, לא תיכנסו אל האלים אשר במקדש בהיותכם בלתי טהורים'.
 המאמר השביעי מגשר בין החטיבה הראשונה, הדנה בתפילה בספרות המקרא, ובין החטיבות השנייה והשלישית, העוסקות בתפילה בתקופת הבית השני. המאמר עוסק במלכות אלוהים במזמורי המלכת ה'. מקורם של מזמורים אלה בחגיגות ראש השנה, שהיו ממחזיים בהן את המלכת האל. מזמור מזו מביע את המלכת האל בצורה מובהקת ביותר:

כל העמים תקעו כף
 הריעו לאלהים בקול רנה.
 כי ה' עליון נורא מלך גדול על כל הארץ (פסוקים 2-3).
 עלה אלהים בתרועה
 ה' בקול שופר (פסוק 6).
 כי מלך כל הארץ אלהים (פסוק 8).
 מלך אלהים על גוים
 אלהים ישב על כסא קדשו (פסוק 9).

12 לדיון מפורט ראה A. Malamat, *Mari and the Bible*, Leiden 1998, chap. ix
 13 H. W. Fairman, 'The Scene of the Offering Truth in the Temple of Edfu', *Mitteilungen des deutschen archologischen Institut Abteilung Kairo* 16 (1958), pp. 86-92

מבוא

התרועה בשופר אופיינית למעמד ההמלכה (שמ"ב טו 10; מל"א א 39; מל"ב ט 13), ויום ראש השנה אמנם מכונה 'יום תרועה' או 'זכרון תרועה' (וי' כג 24; במ' כט 1). על כן מתייחד יום זה בליטורגיה כיום של ה' שהוא 'מלך על כל הארץ', כאמור בברכת קדושת היום בתפילת העמידה ובקידוש על היין. מזמורים צו-צט שייכים לטיפוס מזמורי ההמלכה. אנו מוצאים בהם את ההכרזות 'ה' מלך', האופייניות לטקס ההמלכה בישראל (שמ"ב טו 10: 'מלך אבשלום'; מל"ב ט 17: 'מלך יהוא') ובמזרח הקדום (למשל *Marduk Sarruma* = מלך מרדוך), וכן מופיעים בהם התרועה 'בקול שופר' (תה' צח 6) וכינון 'משפט וצדקה', שהוא חלק בלתי נפרד ממעשה ההמלכה (צו 13; צח 9; צט 4; השווה שמ"ב ח 15; יש' ט 6; יא 4; טז 5).

כיום ההמלכה נידונים באי עולם לטובה או לרעה (משנה, ראש השנה א, ב). גם כאן יש לעניין מקבילות רבות ברחבי המזרח הקדום. השקפה זו מצויה אצל החתים באלף השני לפסה"נ ואצל הבבלים באלף הראשון לפסה"נ. כך קוראים אנו בתעודה חתית:¹⁴

לאוהי הסערה נערך בראש השנה חג גדול של שמים וארץ. כל האלים מתאספים ונכנסים לבית אלוהי הסערה: כל אשר עצב בלבו יגרש נא זאת מלבו. אכלו ושתו. אמרו (החליטו) לחיים את המלך [...] על היבול החליטו.

בתקופה הבבלית החדשה אנו מוצאים את נבוכדנאצר אומר: 'באובשיגניקו [=חצר מועצת האלים], אשר בו, בראש השנה, מלך שמים וארץ [...] תופס מקומו [...] אלי שמים וארץ מהללים אותו ביראה [...] ושם גוזרים את גורל חיי'.¹⁵ תפיסת ראש השנה כיום הדין בולטת ביותר באיגרת למלך: 'היום השביעי הוא יום עשיית חשבון. יכתוב נא האל נְבו בספר החיים את חשבון המלך אדוני'.¹⁶ הטקסטים האלה מלמדים אותנו כי ראש השנה כיום דין היה מקובל בעולם המזרח הקדום עוד באלף השני לפסה"נ, ואין אפוא מקום לפקפק בעתיקותה של אמונה זו בישראל. 'יום זיכרון' במקרא הוא למעשה היום שבו היצורים והיקום נזכרים לפני האל, דהיינו נידונים לפניו.

חשיבות מיוחדת נודעת לביטוי 'מלך שמים וארץ' שבדברי נבוכדנאצר, משום שהדבר עשוי להעיד על יום זה כיום המלכת האל כפי שמצאנו זאת בישראל. תקיעת השופר אינה באה אלא לעורר את זיכרון האל כלפי התוקעים. תפקיד זה של תרועה או תקיעה לפני האל אכן נזכר במפורש בבמ' י 9-10: 'וְהִרְעַתֶּם בַּחֲצֹצְרוֹת וּנְשֻׁעֵתֶם לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיכֶם מֵאֵיבֵיכֶם [...] ותקעתם בחצצרת [...] והיו לכם לזכרון לפני אלהיכם'. 'זכרון תרועה' (וי' כג 24) ו'יום תרועה' (במ' כט 1) מציינים את היום שבו מריעים ונזכרים לפני ה', דבר המשתקף בליטורגיה 'זכרונות' שבתפילת ראש השנה (משנה, ראש השנה ד, ה-ו).

ראש השנה נתפס בישראל כיום של עשיית חשבון נפש והכאה על חטא. במקביל לכך במזרח הקדום ראש השנה הוא יום עריכת חשבון חברתי-כלכלי וחשבון דתי-מוסרי. לפי

14 H. Otten, *Hethitische Rituale* (Keilschrifturkunden aus Bogazköi, 39), 1963, p. 9
15 S. Langdon, *Neubabylonische Königsinschriften*, Leipzig 1912, p. 126 ll. 54-65
מאמרי (לעיל הערה 11), עמ' 236.

16 R. F. Harper, *Assyrian and Babylonian Letters*, VI, Chicago 1902, no. 545 I. 7
ראה תה' סט 28, וכן E. B. Firmage, S. Paul, 'Biblical Analogues to Middle Assyrian Law', E. B. Firmage et al. (eds.), *Religion and Law: Biblical-Judaic and Islamic Perspectives*, Winona Lake, Ind. 1990, pp. 333-350

מבוא

המנון לאלה נַנְשֶׁה מתחילת האלף השני לפסה"נ, בראש השנה נבדקות מנות המזון הקצובות, ואו נַנְשֶׁה קובעת את מכסות המשרתים, כל אחד בתפקידו. הסופרת הראשית ניסְּבָה שמה את עט הזהב על ברכיה, לוקחת אותו בידיה ומסדרת את המשרתים בתיק על פי הסדר.¹⁷ תכונה נוספת של ראש השנה היא סילוק שחיתות ומידות רעות מקרב עובדי המקדש. כמו כן ראש השנה הוא הזמן שמיני הכוהנים נבדק בו מחדש. אלה עשויים להיות מפוטרים ממשרותיהם, אם נהגו לא כשורה, והעובדים עשויים להפסיד את משכורתם השנתית.¹⁸ ראש השנה נתפס גם כיום משתה ושמחה הן בישראל הן במזרח הקדום. לפי הטקסט החתי שציטטנו בקשר לראש השנה, יש לגרש ביום זה עצב מן הלב, לאכול ולשתות בו. והנה דברים חופפים לאלה מצאנו בנחמ' ח 9-10 ביחס לראש השנה:

אל תתאבלו ואל תבכו [...] לכו אֲכָלוּ משמנים וְשָׂתוּ ממתקים [...] כי קדוש היום לאדנינו ואל תַעֲצֻבו כי חֲדוֹת ה' היא מְעֻזְכֶם [...] והלויים מְחֻשִׁים לכל העם לאמר: הסו, כי היום קדש ואל תַעֲצֻבו [...] וילכו כל העם לאכל ולשתות.

המאמר עוסק גם בסוג נוסף של מזמורים, שעניינם מניין גבורות האל וחסדיו. המנונים שכאלה רווחו בתקופת המקרא בישראל, ומקבילותיהם מצויות בספרות המצרית והמסופוטמית:

תהלים	מסופוטמיה¹⁹
סומך ה' לכל הנפלים	מחיה מתים
וזוקף לכל הכפופים (קמה 14).	מתיר אסורים
ה' מתיר אסורים	תומך ידי נופלים
	רופא חולים.

ה' פקח עורים [...]	המנון לנַנְשֶׁה²⁰
ה' אוהב צדיקים	היודעת את היתום, יודעת את האלמנה
ה' שומר את גרים	דורשת צדק לעניים,
יתום ואלמנה יעודד (קמו 7-9).	מביאה את הפליט אל חיקה
	מוצאת מחסה לחלש.

ה' ממת ומחיה	מרדוך²¹
מוריד שאול ויעל (שמ"א ב 6).	תמכני, חוקני, החייני,
	משחת גאלני
	מפי פחת חלצני.

17 W. Heimpel, 'The Nanshe Hymn', *Journal of Cuneiform Studies* 33 (1981), p. 89 II. 96-101

18 שם, עמ' 67-68.

19 E. Ebeling, *Die akkadische Gebetserie 'Handerhebung'*, Berlin 1953, pp. 72ff.

20 ראה מאמרי בשיתוף ש"נ קרמר, 'הספרות השומרית וספר תהלים: מבוא למחקר השוואתי', חלק א, עמ' 19, בכרך זה.

21 ראה ש' שפרה וי' קליין, בימים הרחוקים ההם: אנתולוגיה משירת המזרח הקדום, תל אביב תשנ"ו, עמ' 562.

מבוא

מוטיבים דומים מופיעים במגילות קומראן: 'מתיר אסורים', 'פוקח עורים', 'זוקף כפופים', 'כי ירפא חללים [=חולים] ומתים יחיה', 'ענוים יבשר';²² 'להרים כושלים ונופליהמה [...]. להשפיל נועדות רום גאים עולם'.²³ תארים אלה משולבים בתפילות: בתפילת העמידה ('מכלכל חיים בחסד, מחיה מתים ברחמים רבים, סומך נופלים ורופא חולים ומתיר אסורים'), בברכת גאולה של קריאת שמע ('רם ונשא, גדול ונורא, משפיל גאים ומגביה שפלים, מוציא אסירים ופודה ענוים ועוזר דלים') ובברכת השיר 'נשמת כל חי' ('המתיר אסורים, והסומך נופלים והזוקף כפופים').

תפילות הקבע כפי שנתגבשו בימי בית שני

חטיבות המאמרים השנייה והשלישית עוסקות בהתגבשות התפילה בתקופת הבית השני. אף על פי שבתקופה זו עדיין לא הייתה אורתודוקסייה כגון זו שהתפתחה אצל הפרושים לאחר חורבן הבית, היסודות הקונוונציונליים של תפילות הקבע היהודיות מצויים ביהדות הבית השני על כל זרמיה, ובכלל זה כת קומראן, שבדרך כלל נתפסת כזרם יוצא דופן שאינו מייצג את הזרמים המרכזיים. למעשה, הספרות הליטורגית של קומראן היא חוליה חשובה ומרכזית, המצביעה על כך שרבות מן התפילות היו קיימות, בשינויים כאלה ואחרים, לכל הפחות בסוף תקופת הבית השני, אם לא קודם לכן. נשתדל להראות זאת באמצעות ניתוח ה'סידור' כפי שהוא בידינו עד היום הזה. התפילות העיקריות כפי שמצאנו אותן ב'סידור' הן ברכות השחר, קדושה וקריאת שמע ותפילת העמידה.²⁴

ברכות השחר

ברכות השחר כוללות את המרכיבים האלה: הודיה לאל על החזרת הנשמה לאדם לאחר השינה, שבח לאל על יצירת האדם, שחרור הגוף מנגע וממכאוב, ברכות התורה וברכות השחר, תפילות אפוטרופאיות והתבטלות עצמית.

הודיה על החייאה והחזרת הנשמה

מקבילות לברכות השחר מצויות בקומראן, בתלמוד הירושלמי והבבלי וכן בקטעי גניזה. בכל המקרים הללו ההודיה על יצירת האדם ורוחו ועל החזרת הנשמה לגוף לעת שחר נקשרת עם רעיון תחיית הגוף והנפש באחרית הימים. כך מצאנו בירושלמי, ברכות ד, ב (ז ע"ד): 'דבית

E. Puech, 'Une apocalypse messianique (4Q 521)', *Revue de Qumran* 15, no. 60 (1992), p. 485

E. Schuller, '427.4QHodayot', *Qumran Cave 4, XX: Poetical and Liturgical Texts*, II (Discoveries in the Judaean Desert, 29), Oxford 1999, p. 96

24 דברים שלהלן צוטטו המגילות ממערה 1 מן המהדרות האלה: הוד' = י' ליכט, מגילת ההודיות, ירושלים תשי"ז; סה"י = י' ליכט, מגילת הסרכים, ירושלים תשכ"ה; מב"א = י' דיין, מגילת מלחמת בני אור בבני חושך, ירושלים תשט"ו.

מבוא

ר' ינאי אמרין: הנוער משנתו צריך לומר ברוך אתה ה' מחיה המתים.²⁵ בנוסח הבבלי של ברכה זו (ברכות ס"ב) אנו קוראים:

כי מתער אומר [=כאשר מתעורר אומר]: אלהי – נשמה שנתת בי טהורה, אתה יצרתה בי, אתה נפחתה בי, ואתה משמרה בקרבי, ואתה עתיד ליטלה ממני ולהחזירה בי לעתיד לבא. כל זמן שהנשמה בקרבי מודה אני לפניך ה' אלהי ואלהי אבתי, רבון כל העולמים, אדון כל הנשמות. ברוך אתה ה' המחזיר נשמות לפגרים מתים.

הודיה זו מתייחסת בעיקר להשבת הנשמה לאחר השינה, הדומה למוות, אך יש בה גם רמז להחזרת הנשמה לאחר המוות ממש באמירה 'ואתה משמרה בקרבי, ואתה עתיד ליטלה ממני ולהחזירה בי לעתיד לבא'. הביטוי 'אתה יצרתה בי, אתה נפחתה בי' שבקטע זה מקביל לברכת 'אשר יצר את האדם' שבברכות השחר.

רעיון זה מופיע גם בברכות השחר לפי מנהג ארץ ישראל כפי שנשתמרו בגניזה. שם מופיעה הברכה 'ברוך אתה ה' אל ההודיות',²⁶ ובעקבותיה מופיעה ברכת 'ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם המתיר כבלי שינה [...] הפותח שערי מזרח [...] המאיר לכל לעולם כולו בכבודו'.²⁷ ברכה זו נחתמת בברכת מחיה המתים. שם, בקטע הרומז לחיי העולם הבא ('תהי מיתתי עם יציאת נפשי כפרה על כל עוונתי לעתיד לבא') לפני ברכת 'ברוך אתה ה' מחיה המתים', אנו קוראים: 'שאתה אלוה מחיה מתים, מלפניך חיים ומרפא ככתוב "חיים וחסד עשית עמדי ופקודתך שמרה רוחי" [איוב י 12]'. הביטוי 'ופקודתך שמרה רוחי' שבפסוק זה משתקף למעשה ב'ואתה משמרה בקרבי' המופיע בברכות השחר.

את החיבור בין רעיון השיבה לחיים ובין היקיצה משינה מצאנו גם במזמורי שלמה, שהם מזמורים חיצוניים בעלי יסודות פרושיים. כך קוראים אנו במזמור ו':

אשרי האיש אשר לבו נכון לקרוא בשם ה' [...] מחזינות חלומות רעים לא תיבהל נפשו בעבור נהרות ובשאון ימים לא יחרד יקום משנתו ויברך שם ה' [...] ברוך ה' העושה חסד לאוהביו באמת.

הביטוי 'בעבור נהרות ובשאון ימים לא יחרד, יקום משנתו ויברך שם ה'' מתייחס לעלייה מן השאול ולתחייה מן המתים, ויש להשוותו להוד' ג 19-23: 'כי פדיתה נפשי משחת ומשאול אבדון העליתיני לרום עולם'. כיוצא בזה אנו מוצאים במזמורי שלמה טז 1-5:

בנום נפשי הרחק מה' כמעט נכשלתי בתרדמת ישנים רחוק מאלהים כמעט הערתה למות נפשי קרבה לשערי שאול עם הפושעים [...]

25 ראה ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ה, גויארק תשכ"ב, עמ' 801.

26 J. Mann, 'Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service', *Hebrew Union College Annual* 2 (1925), p. 293

27 שם, עמ' 278.

מבוא

**אורך אלהים כי סמכתי לישועה
ולא מניתני עם הפושעים לשחת.**

ההודיה שבפסוק 5, 'אורך אלהים כי סמכתי לישועה', המדברת בסמיכות האל לישועה, טיפוסית לנס היקיצה כפי שמצאנו במגילת המזמורים ממערה 11 בקומראן: 'ועל חסדיכה אני נסמכתי',²⁸ 'נמתי [ואי]שנה חלמתי גם [הקיצותי סמכתי ה']'.²⁹ לברכות השחר יש מקבילות ברורות בספרות הליטורגית בקומראן. יוסף בן מתתיהו מציין כי כת האיסיים החשיבה ביותר את תפילת השחר: 'לפני הנץ החמה אינם מוציאים דבר חול מפהים כי אם משמיעים תפילות שנמסרו להם על ידי אבותיהם' (מלחמות ב, 128). ההודיות על יצירת האדם ויצירת הרוח או הנשמה תופסות מקום נרחב במגילת ההודיות מקומראן לצד מוטיבים אחרים מברכות השחר. כמו בברכות 'אלוה נשמה' ובברכות מהגניזה כך גם במגילת קומראן ההודיה על יצירת האדם ורוחו מתקשרת להתחדשות בעולם הבא. כך אנו מוצאים במגילת המזמורים:³⁰

כיא לוא רמה תודה לכה
ולוא תספר חסדכה תולעה
חי חי יודה לכה
יודו לכה כול מוטטי רגל
בהודיעכה חסדכה להמה
וצדקתכה תשכילם
כי בידכה נפש כול חי
נשמת כול בשר אתה נתתה [...]
ברוך ה' עושה צדקות
מעטר חסידיו חסד ורחמים [...]
למות הייתי בחטאי
ועוונותי לשאול מכרוני [...]
בזוכרי עוזכה יתקף לבי
ועל חסדיכה אני נסמכתי.

וראה לעיל מזמורי שלמה לגבי המילה 'נסמכתי', המתייחסת לקשר בין יקיצה לישועה. אכן, אם אנו סורקים את ברכות השחר המקובלות ביהדות אנו מוצאים כי יסודותיהן של ברכות אלה משוקעים כבר בהודיות של כת מדבר יהודה. ההודיות פותחות בדרך כלל בפנייה ('אודכה', 'מודה [אני]', 'והודות') המציינת את השבח של הבוקר. תפוצתה של נוסחה זו משתקפת יפה בהוד' יא 3-5: 'אודכה אלי', כי הפלתה עם עפר וביצר חמר הגברתה, מודה מודה [...] ותתן בפי הודות', והרי זו חזרה האסורה לפי תורת הפרושים: 'האומר [...] מודים מודים משתקין אותו' (משנה, ברכות ה, ג). רוב ההודיות הפותחות בנוסחת 'אודכה' קשורות

28 J. A. Sanders, *The Psalms Scroll from Qumran Cave 11* (Discoveries in the Judaean Desert, 4), Oxford 1965, p. 77

29 17 XXIV QP^s 11; ראה מהדורת סנדרס (לעיל הערה 28), עמ' 71.

30 1-13 XIX QP^s 11; ראה מהדורת סנדרס (שם), עמ' 76-77.

מבוא

לרעיון היקיצה משינה שהיא בבחינת תחיית המתים. כך מוצאים אנו במגילת ההודיות:

– אודכה אדוני
 כי שמתה נפשי בצרור החיים
 ותשוך בעדי מכול מוקשי שחת (ב 20).
 – אודכה אדוני כי סמכתי בעוזכה (ז 6).³¹
 – [אודכה] מרוחות אשר נתתה בי (יז 17).³²
 – אודכה אדוני
 כיא האירותה פני לבריתכה
 ומ[עת ערב עד בוקר] אדורשכה
 וכשחר נכון לאור[רת]ם הופעתה לי (ד 5-6).³³
 – [...]אשכ[נה לבטח במעון ק[ודש] [...] ואהללה שמכה בתוך יראיכה
 [אורך לדור] ודור ותפלה להתנפל והתחנן תמיד מקץ לקץ
 עם מבוא אור ממ[עונתו] בתקופות יום לתכונו
 לחוקות מאור גדול בפנות ערב ומוצא אור ברשית ממשלת חושך [...]
 ואני משכלי ידעתיכה אלי ברוח אשר נתתה בי (יב 2-12).
 – אודכה אדוני
 כי פדיתה נפשי משחת
 ומשאול אבדון העליתיני לרום עולם [...]
 ואדעה כיא יש מקוה לאשר יצרתה מעפר לסוד עולם
 ורוח נעוה טהרתה מפשע רב
 להתיצב במעמד עם צבא קדושים
 ולבוא ביחד עם עדת בני שמים
 ותפּל לאיש גורל עולם עם רוחות דעת
 להלל שמכה ביחד ר[נ]ה
 ולספר נפלאותיכה לנגד כל מעשיכה (ג 19-23).

כאן מדובר במתעורר לחיים לאחר שנפדה משחת, משאול ומאבדון. האל יצר את נשמתו מעפר וטיהרה מפשע כדי שתצטרף לצבא קדושים (=מלאכים) ולעדת בני שמים. אנו מוצאים כאן אותם יסודות שבאלוה נשמה' – טיהור, יצירה והחזרה לפמליה של מעלה:

31 השווה 'אני שכבתי ואישנה הקיצותי כי ה' יסמכני' (תה' ג 6), ובמגילות קומראן: 'ועל חסדיכה אני נסמכתי' (מהדורת סנדרס [לעיל הערה 28], עמ' 71). השווה עוד 'אורך אלהים כי סמכתי לישועה' (מזמורי שלמה טז 5), 'נמתי [ואי]שנה [...] [הקיצותי סמכתי ה']' (מהדורת סנדרס [לעיל הערה 28], עמ' 76-77).

32 השווה 'נשמה שנתת בי' באלוה נשמה', 'נשמת כול בשר אתה נתתה' (4 Qp^s XIX; מהדורת סנדרס [לעיל הערה 28], שם) וכן בהוד' יג 19, קטע 3 שורה 14.

33 השווה הו' 1 ו 2-3: 'יחינו מימים ביום השלישי יקמנו ונחיה לפניו [...] כשחר נכון מִצָּאוֹ, וכן הוד' יב 4-6: 'להתנפל והתחנן תמיד מקץ לקץ עם מבוא אור ממ[עונתו] בתקופות יום לתכונו לחוקות מאור גדול בפנות ערב ומוצא אור ברשית ממשלת חושך'.

מבוא

– אודכה אלי
 כי הפלטה עם עפר
 וביצר חמר הגברתה
 מודה מודה [...]]
 ותתן בפי הודות [ ]
 להיחד [עם] בני אמתך
 ובגורל עם קדושיכה
 להרים מעפר תולעת מתים לסוד [עולם]
 ומרוח נעוה לבינת[כה]
 ולהתיצב במעמד לפניכה
 עם צבא עד ורוחות[דעת]
 להתחדש עם כול נהיה
 ועם ידעים ביחד רנה [יא 3-14].³⁴

שבח לאל על יצירת האדם

ברכות השחר כוללות ברכה על נס הבריאה וחוכמתה כפי שהיא באה לידי ביטוי בגוף האדם: 'ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר יצר את האדם בחכמה וברא בו נקבים נקבים, חלולים חלולים [...] שאם יִסְתֵּם אחד מהם או אם יִפְתַּח אחד מהם, אי אפשר להתקיים ולעמוד לפניך. ברוך אתה ה' רופא כל בשר ומפליא לעשות' (בנוסח ארץ ישראל: 'ברוך אתה ה' אשר בראת אדם בצלמו'). ברכה זו, הבאה לשבח את האל על בריאת האדם, מגמתה לציין את פלא הישרדותו של האדם מסכנות האורבות לו. האל הפליא לעשות את האדם מחומר העשוי להתפורר בן רגע, כגון בשר וחומר, עפר ואפר, טיט ודונג. ובכל זאת הוא עומד במצב בר קיימא. השקפה זו עוברת כחוט השני במגילת ההודיות מקומראן: 'ועם בשר להפליא [...] אשמר ביצר עפר מהתפרר ומתוך דונג [...] איכה אעמוד לפני רוח סוע[רת]' (קטע 3 שורות 3-6).

כמו בברכות הנישואין, שם נאמר 'ברוך אתה ה' שהכל ברא לכבודי', גם בברכות השחר מלווה יצירת האדם בהכרזה על כבוד האל. הכרזות דומות מופיעות בתפילת השחר במגילת ההודיות: 'והפלא לנגד רבים בעבור כבודכה' (ד 28); 'רק לכבודכה עשיתה כול אלה' (י 12); 'ומה בשר [...] להפליא [...] ולהכין כול לכבודכה' (יח 22).

שחרור הגוף מנגע ומכאוב

על פלא הבריאה האנושית נוספות גם יכולת הריפוי הפלאית של הגוף הנתקף בנגעים שונים ויכולתה של רוח האנוש לעמוד בפני פגעי הגוף ולהתגבר עליהם. תפיסה זו מובעת בברכת 'אשר יצר', שמשמע ממנה כי אלוהים מרפא כל נגע: 'ורופא כל בשר ומפליא לעשות'. דברים דומים מופיעים גם במגילת ההודיות: 'חוקתה רוח אנוש לפני נגע [...] לספר נפלאותיכה [...] ו[אגידה בקהל פ]תיים משפטי נגיעי ולבני אנוש כל נפלאותיכה' (א 32-34); 'ורוחי החזיקה במעמד לפני נגע' (ד 36); 'מי בשר כזאת ומה יצר חמר להגדיל פלאותי' (ד 29);

34 וכן במגילת המלחמה (מב"א יד 12-14): 'ואנו עם קודשכה במעשי אמתכה נהלה שמכה, ובגבורותיכה נרוממה תמיד [בכול מולדי] עתים, ומועדי תעודות עולמים, עם מ[בו]א יום ולילה'.

מבוא

'ואני בקצי חרון [כשלתי איכה אוכל לה]תקומם לפני נגעי' (קטע 1 שורה 6); 'כי הודעתני ברזי פלאכה ובסוד פלאכה הגברתה עמדי והפלא לנגד רבים בעבור כבודכה' (ד 28). השימוש בפועל 'הפלא' וההתייחסות לפלאי האל נקשרים, לפי הנראה, ליכולתו הפלאית לרפא נגעים ומחלות.

ברכות התורה וברכות השחר

בברכות השחר המופיעות בסידור התפילה מצאנו שלוש ברכות המודות על מתן התורה והמצוות לעם ישראל: 'ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וצונו על דברי תורה'; 'ברוך אתה ה' המלמד תורה לעמו ישראל'; 'ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו ברוך אתה ה' נתן התורה'.

כפי שהראה יוסף היינמן, ברכות אלו אינן משקפות קבע של נוסח, שכן מצאנו נוסחים נוספים של ברכות התורה השונים מן המקובל בידינו, כגון 'ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר בחר בעדרי צאנו והודיעם דרכי רצונו'; 'ברוך אתה ה' הנותן לנו תורה מן השמים וחיי עולם במרומים'; 'ברוך [...] אשר נתן לנו תורת אמת'; 'אשר בחר בתורה הזאת וקדשה ורצה בעושיה'.³⁵ מכיוון שאין נוסח קבוע לברכה זו, נראה לנו כי ניתן לשייך לקטגוריה זו קבוצה של ברכות דומות המופיעות בברכות השחר במגילות קומראן ומתייחסות למתן 'דעה' ו'שכל' לעבדיו הנבחרים של ה':³⁶ 'ברוך אתה אלי הפותח לדעה לב עבדכה. הכן בצדק כול מעשיו [...] כאשר רציתה לבחירי אדם' (סה"י יא 15-16); 'ברוך אתה אדוני אשר נתתה [לעבדכה] שכל דעה להבין בנפלאותיכה' (הוד' יא 27-28); 'ברוך אתה אדוני אל הרחמים [ורב ה]חסד כי הודעתני [שכל]כה' (שם י 14).

תפילות אפוטרופאיות

בסידור התפילה מצויות בקשות להגנה מפני חטא ופיתוי, יצר הרע והשטן. בקשות אלה מופיעות כבר בתלמוד הבבלי: 'ואל תביאנו לא לידי חטא ולא לידי עבירה ועוון ולא לידי נסיון ולא לידי בזיון ולא ישלוט בנו יצר הרע' (ברכות ס ע"ב); 'שתצילנו היום ובכל יום [...] משכן רע ומפגע רע ומשטן המשחית' (שם טז ע"ב; שבת ל ע"ב). אנו מוצאים בקשות דומות בכתבי קומראן: 'אל אתקלה בעויה [=אל אכשל בעוון], אל תשלט בי שטן ורוח טומאה, מכאוב ויצר רע, אל ירשו בעצמי [=לא ישלטו בעצמי]',³⁷ וכן בצוואת לוי הארמית.³⁸ כיוצא בזה אנו קוראים במגילת המזמורים: 'זכורני ואל תשכחני ואל תביאני בקשות ממני [...] נמתי [ואי]שנה חלמתי גם [הקיצותי סמכתני ה']',³⁹ ובמגילת ההודיות: 'תגער בכול שטן משחית ומר' (קטע 4 שורות 6-7), 'כול שטן ומשחית' (קטע 45).

35 י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים,² ירושלים תשכ"ו, עמ' 105-107.

36 על 'דעת' במובן 'תורה' ראו מאמרי 'הבקשה לדעת, תורה ותשובה' בקובץ זה.

37 14-16 XIX I I Q P s; ראה מהדורת סנדרס (לעיל הערה 28), שם.

38 D. Flusser, 'Qumran and Jewish Apotropaic Prayers', *Israel Exploration Journal* 16

(1966), p. 193

39 10, 16-17 XXIV I I Q P s; ראה מהדורת סנדרס (לעיל הערה 28), עמ' 71.

מבוא

שפלות האדם והתבטלות עצמית

לעומת הכבוד המיוחס לאל, אנו מוצאים בברכות השחר התבטלות עצמית המיוחסת לאדם: 'מה אנו, מה חיינו, מה נאמר לפניך'. התבטלות עצמית מצויה בפניות לאל ולמלך במזרח הקדום, ומשם עברו לתפילות ולבקשות בליטורגייה. גם כאן אנו מוצאים מקבילות לברכות השחר במגילת ההודיות: 'מי בשר כזאת ומה יצר חמר להגדיל פלאות' (ד 29); 'ומה אף הוא בשר כי ישיכל [ברזיך ויצר] עפר איך יוכל להכין צעדו' (טו 21); 'ומה ילוד אשה בכול [רזי פלאך] הנוראים והוא מבנה עפר ומגבל מים' (יג 14-15); 'ומי יצדק לפניכה ומי יזכה במשפטכה' (קטע 4 שורה 10); 'ואני יצר החמר ומגבל המים סוד הערוה ומקור הנדה כור העוון ומבנה החטאה' (א 22-21).

קדושה וקריאת שמע

בקדושה שבתפילת המוסף נשזרים זה בזה תשבחותיה של הפמליה של מעלה והאדרת האל יחד עם קריאת שמע, שהיא הצהרת האמונים של עם ישראל לאלוהיו. הליטורגייה של הקדושה מתבססת על שילוב של הכרות 'שמע' בפסוקי הקדושה:

נעריצך ונקדישך, בסוד שיח שרפי קודש, המקדישים שמך בקודש, ככתוב על יד נביאך וקרא זה אל זה ואמר: קדוש, קדוש, קדוש ה' צבאות, מלא כל הארץ כבודו: כבודו מלא עולם, משרתיו שואלים זה לזה, איה מקום כבודו, לעמתם ברוך יאמרו: ברוך כבוד ה' ממקומו. ממקומו הוא יפן ברחמים, ויחון עם המייחדים שמו ערב ובוקר בכל יום תמיד, פעמיים באהבה שמע אומרים: שמע ישראל, ה' אלהינו, ה' אחד. הוא אלהינו, הוא אבינו, הוא מלכנו, הוא מושיענו, והוא ישמיענו ברחמיו שנית לעיני כל חי, להיות לכם לאלהים, אני ה' אלהיכם. ובדברי קדשך כתוב לאמר: ימלך ה' לעולם, אלהיך ציון לדור ודור הללויה.

קדושה וקריאת שמע מבטאות קבלת עול מלכות שמים, שמשמעה כפיפות מוחלטת למלכות אלוהים. ואכן מצאנו בנוסח הגניזה, שמקורו בארץ ישראל, כי מצוות קריאת שמע טעונה ברכה עובר לעשייתה, דהיינו הכנה לקבלת עול מלכות שמים: 'ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וציוונו על מצוות קריאת שמע להמליכו בלבב שלם וליחדו בלב טוב ובנפש חפצה, אמן'.⁴⁰ המלכת ה' באמצעות דרי מעלה ודרי מטה בקדושה ובקריאת שמע באה לידי ביטוי בנוסח הקדושה המקובל אצל הספרדים: 'כתר יתנו לך ה' אלהינו המוני מעלה ועמך קבוצי מטה. יחד כלם קדושה ישלשו'.⁴¹ יש להודות כי הפסוקים המהווים את תפילת ה'קדושה' (יש' ו 3; יח' ג 12; תה' קמט 6), כפי שהיא מוכרת מן התקופות שלאחר החורבן, אינם מצויים בכתבי כת מדבר יהודה, אך עצם הרעיון הגלום ב'שמע' ובקדושה, דהיינו רעיון קבלת עול מלכות שמים, היה מקובל בתקופות קדומות.

40 מאן (לעיל הערה 26), עמ' 286.

41 לדיון רחב בנוסחה זו ראה ע' פליישר, 'קדושת העמידה: היבטים היסטוריים, ליטורגיים ואידאולוגיים', תרכיץ סז (תשנ"ח), עמ' 232-233. המוטיב של קשירת כתרים לאלוהות מצוי במסופוטמיה; ראה מ' ויינפלד, אנומה אליש: עלילת הבריאה הבבלית, ירושלים תשל"ב, עמ' 10: 'התיר רצועתך, הפשיט כתרו, הסיר כבודו ולכש הוא עצמו'.

מבוא

הדוקטרינה של מלכות שמים שלטת בפמליה של מעלה ובפמליה של מטה והיא משתקפת בשירת הים בשמות פרק טו. בפסוקים 11-12 אנו מוצאים את השבח של הפמליה של מעלה: 'מי כמכה בָּאֵלִים ה' מי כמכה נאדר בקדש' (תרגום השבעים: 'בקדשים'), לצד הכרות בני ישראל בפסוק 18 'ה' ימלך לעלם ועד'.

ההלל של המלאכים בספירה השמימית מקביל בדרך כלל להלל בספירה הארצית. כך מוצאים אנו בתה' קמח 1-6 את ההלל של הגורמים השמימיים:

הללו את ה' מן השמים, הללוהו במרומים
הללוהו כל מלאכיו, הללוהו כל צבאו
הללוהו שמש וירח, הללוהו כל כוכבי אור
הללוהו שמי השמים והמים אשר מעל השמים.

ולצדם (בפסוקים 7-12) הגורמים הארציים:

הללו את ה' מן הארץ תנינים וכל תהמות
אש וברד, שלג וקיטור, רוח סערה עֶשֶׂה דברו
ההרים וכל גבעות, עץ פרי וכל ארזים
החיה וכל בהמה, רמש וצפור כנף
מלכי ארץ וכל לאַמִּים, שָׁרִים וכל שפטי ארץ
בחורים וגם בתולות, זקנים עם נערים.

והסיכום (בפסוק 13) הוא 'הודו על ארץ ושמים', המובע ה'יטב בתאופניה שבחב' ג 3: 'פסה שמים הודו ותהלתו מלאה הארץ'.

כיוצא בזה אנו קוראים בתה' פט 6-8 שבח של 'קהל קדושים', 'בני אלים' ו'סוד קדושים':

וידו שמים פלאך ה'
אף אמונתך בקהל קְדוֹשִׁים
כי מי בשחק יערך לה'
ידמה לה' בבני אלים
אל נערץ בסוד קְדוֹשִׁים רבה
ונורא על כל סביביו.

ולצדו (בפסוק 19) השבח של בני ישראל על מלכות אלוהים עלי אדמות: 'כי לה' מגננו, ולקדוש ישראל מלכנו'.

במקראות אלה מצויה הבחנה בין הפמליה של מעלה לפמליה של מטה, מה שאין כן במגילות קומראן, שם השתיים זהות:

העליתני לרום עולם [...]
להתיצב במעמד עם צבא קדושים
ולבוא ביחד עם עדת בני שמים [...]
להלל שמכה ביחד ר[נ]ה (הוד' ג 20-23).

להיחד [עם] בני אמתך
ובגורל עם קדושיכה [...]

מבוא

ולהתיצב במעמד לפניכה
 עם צבא עד ורוחוות דעת]
 ועם ידעים ביחד רנה (שם יא 11-14).

ועם בני שמים חבר סודם לעצת יחד (סה"י יא 8).

[ועם בני שמים] ישמיעו יחד בקול רנה (הוד' יא 25-26).⁴²

ואנחנו ביחד נועדנו ועם ידעים [...]

עם גבוריכה ובהפלא נספרה יחד בדע[ת] אמתכה) (הוד' קטע 10 שורות 6-7).

עם זאת יש להודות כי גם בתפילה הקונוונציונלית מובעת השאיפה להתאחד עם הפמליה של מעלה: 'נקדש את שמכה כשם שמקדישים אותו בשמי מרום'; 'נקדישך ונעריצך כסוד שיח שרפי קודש'; 'כתר יתנו לך ה' אלהינו המוני מעלה ועמך קבוצי מטה. יחד כלם קדושה לך ישלשו'. אבל בסידור התפילה המקובל נסמך השבח לכתובים שביש'ו ו 3, 'קדוש קדוש קדוש ה' צבאות', וכיח' ג 12, 'ברוך כבוד ה' ממקומו'.

בברכת המאורות ובקומראן מופיעים שני קטעים בעלי דמיון רב שעניינם ההאדרה המשותפת של האל 'ברום עולם', 'יחד בקולי' או 'יחד ברנה':

הוד' ג 20-22	ברכת מאורות
העליתני לרום עולם [...]	ואשר משרתיו כלם עומדים ברום עולם
להתיצב במעמד עם צבא קדושים [...]	ומשמיעים ביראה יחד בקול דברי אלהים חיים ומלך עולם.
להלל שמכה ביחד רנה.	

הקשר הלשוני והרעיוני בין המקורות בכל הנוגע לקבלת עול מלכות שמים מצביע ביתר שאת על הקרבה הגדולה בין הליטורגייה של תקופת הבית השני (ואפילו של כת מדבר יהודה) ובין הליטורגייה כפי שנשתמרה בסידור התפילה.

עדות נוספת לקשר ההדוק בין הליטורגייה הקדומה ובין סידור התפילה בכל הנוגע לקריאת שמע ולקדושה יש בקשירתן המובהקת לברכת המאורות. קריאת שמע פעמיים ביום, בוקר וערב, שמשמעה קבלת עול מלכות שמים, נסמכת אל ברכת המאורות הן בקומראן הן בגניזה הן בסידור התפילה המקובל. הכרזת 'שמע' בשחרית ובערבית באה לידי ביטוי בסרך היחד, ואף קשורה שם במפורש למהלך השמש, ויש לציין שגם נוסחאות הקדושה נקשרות במקורות השונים במאורות:

חז"ל	סה"י י 3, 10
מאורות נתן סביבות עזו [...]	באופיע מאורות מזבול קודש
המחדש בטובו [...] מעשה בראשית	עם האספס למעון כבוד [...]
כאמור "לעשה אורים גדולים	עם מבוא יום ולילה אבואה בברית אל
כי לעולם חסדו" (קדושת יוצר).	ועם מוצא ערב ובוקר אמר חוקי

42 על פי הקריאה של H. W. Kuhn, *Enterwartung und gegenwärtiges Heil*, Göttingen 1966, p. 96